

รูปแบบการพัฒนาวัดตามหลักสัปปายะ 4 ในจังหวัดสุรินทร์

THE MODEL OF TEMPLE DEVELOPMENT ACCORDING TO THE SAPPAYA
4 PRINCIPLE IN SURIN PROVINCE

พระนเรศฐัน เขมปุณฺโณ (ชัยภา)¹, พระครูใบฎีกาเวียง กิตติวณฺโณ²,
ธนรัฐ สะอาดเอี่ยม³

Phra Naraset Khemapunno (Chaipha)¹,
Phrakhrubaidika Wiang Kittiwanno², Thanarat Sa-ard-iam³

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์, ประเทศไทย¹⁻³
Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Surin Campus, Thailand¹⁻³

Corresponding author E-mail: patchavat.suk@mcu.ac.th

Received: 21 July 2026; Revised: 11 September 2026; Accepted: 17 September 2026

รูปแบบการพัฒนาวัดตามหลักสปปายะ 4 ในจังหวัดสุรินทร์

พระนเรศวร งามบุญ (ชัยภา), พระครูใบฎีกาเวียง กิตติวัฒน์,
ธนรัฐ สะอาดเอี่ยม

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาหลักสปปายะ 4 ในพระพุทธศาสนา 2) วิเคราะห์การประยุกต์ใช้หลักสปปายะ 4 ในการพัฒนาวัด และ 3) เสนอรูปแบบการพัฒนาวัดตามหลักสปปายะ 4 ที่เหมาะสมกับบริบทจังหวัดสุรินทร์ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา หนังสือ เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ควบคู่กับการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ได้แก่ พระสังฆาธิการ 7 รูป นักวิชาการ 4 คน ผู้นำชุมชน 7 คน และประชาชน 7 คน รวม 25 รูป/คน จากวัดตัวอย่างในจังหวัดสุรินทร์ จำนวน 7 แห่ง เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ แบบศึกษาเอกสารและแบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง วิเคราะห์ข้อมูลด้วยการวิเคราะห์เนื้อหา การจัดหมวดหมู่ การเปรียบเทียบ และการสังเคราะห์เชิงพรรณนา

ผลการวิจัยพบว่า

1) สปปายะเป็นปัจจัยที่เหมาะสมและเกื้อกูลต่อการดำรงชีวิต การศึกษา และการปฏิบัติธรรม โดยผู้วิจัยสังเคราะห์เป็น 4 ด้าน ได้แก่ อาวาสสปปายะ อาหารสปปายะ บุคคลสปปายะ และธรรมสปปายะ ซึ่งเชื่อมโยงความพร้อมทางกาย สังคม และจิตใจ เพื่อนำไปสู่การพัฒนาศีล สมาธิ และปัญญา 2) วัดในจังหวัดสุรินทร์ประยุกต์ใช้หลักสปปายะ 4 ผ่านการจัดพื้นที่ให้สงบและเป็นสัดส่วน การดูแลสุขาภิบาลและโภชนาการ การบริหารงานแบบโปร่งใสและมีส่วนร่วม และการเผยแผ่ธรรมะให้เหมาะสมกับประชาชนทุกช่วงวัย อย่างไรก็ตาม ยังพบข้อจำกัดด้านพื้นที่และเสียงรบกวน ภาวะโภชนาการของพระสงฆ์ การสื่อสารระหว่างวัดกับชุมชน และการเข้าถึงเยาวชน 3) รูปแบบที่เสนอคือ S4C MODEL: Sappāya 4 for Contextual Temple Developmen ประกอบด้วย การจัดการพื้นที่อย่างเหมาะสม การจัดการสุขาภิบาลและโภชนาการ การบริหารแบบร่วมมือ และการสื่อสารธรรมะตามบริบท โดยดำเนินการผ่านการวิเคราะห์บริบท การวางแผนแบบมีส่วนร่วม การดำเนินงาน และการติดตามปรับปรุงอย่างต่อเนื่อง

การบูรณาการปัจจัยทั้งสี่ผ่านความร่วมมือระหว่างวัด ชุมชน และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง พร้อมทั้งปรับปรุงให้สอดคล้องกับบริบทพหุวัฒนธรรมไทย เขมร กูย ลาว ส่งผลให้วัดเป็นพื้นที่ปฏิบัติธรรม ศูนย์กลางการเรียนรู้ และพื้นที่ความร่วมมือของชุมชนอย่างสมดุล

คำสำคัญ: สปปายะ 4; การพัฒนาวัด; การบริหารวัด; พหุวัฒนธรรม; จังหวัดสุรินทร์

THE MODEL OF TEMPLE DEVELOPMENT ACCORDING TO THE SAPPAYA

4 PRINCIPLE IN SURIN PROVINCE

Phra Naraset Khemapunno (Chaipha),
Phrakhrubaidika Wiang Kittiwanno, Thanarat Sa-ard-iam

Abstract

This study aimed to: (1) examine the Four Sappāya principles in Buddhism; (2) analyze their application to temple development; and (3) propose a temple development model based on the Four Sappāya principles appropriate to the context of Surin Province. A qualitative research design was employed, combining documentary research on the Tipiṭaka, commentaries, books, documents, and related studies with in-depth interviews. The 25 key informants comprised seven monastic administrators, four academics, seven community leaders, and seven local residents from seven selected temples in Surin Province. The research instruments consisted of a document analysis form and a semi-structured interview guide. Data were analyzed through content analysis, categorization, comparison, and descriptive synthesis.

The findings revealed that:

1) Sappāya refers to appropriate and supportive conditions for living, learning, and Dhamma practice. For this study, these conditions were synthesized into four dimensions: Āvāsa-sappāya (suitable dwelling), Āhāra-sappāya (suitable food), Puggala-sappāya (suitable persons), and Dhamma-sappāya (suitable Dhamma). These interconnected dimensions promote physical, social, and mental readiness for the cultivation of morality, concentration, and wisdom. (2) Temples in Surin Province applied the Four Sappāya principles by organizing their premises into orderly and tranquil zones, improving sanitation and nutrition, adopting transparent and participatory administration, and communicating the Dhamma in ways appropriate for people of different age groups. Nevertheless, limitations remained concerning restricted space and noise disturbance, monks' nutritional conditions, communication between temples and communities, and engagement with young people. (3) The proposed model was the S4C Model: Sappāya 4 for Contextual Temple Development, comprising Spatial Management, Sanitation and Nutrition, Collaborative Governance, and Contextual Dhamma

Communication. Its implementation involves four stages: contextual analysis, participatory planning, implementation, and continuous monitoring and improvement.

The integration of these four dimensions through collaboration among temples, communities, and relevant agencies, together with adaptation to the Thai-Khmer-Kuy-Lao multicultural context, enables temples to function in a balanced manner as spaces for Dhamma practice, centers of learning, and platforms for community collaboration.

Keywords: Four Sappāya Principles; Temple Development; Temple Administration; Multicultural Context; Surin Province

บทนำ

วัดเป็นคำเรียกชื่อศาสนสถานแบบคำไทย โดยที่มาของคำว่า วัด นี้ ยังไม่มีข้อยุติ ด้วยบางคนอธิบายว่า มาจากคำว่า วตฺวา ในภาษาบาลี แปลว่า เป็นที่สนทนาธรรม บ้างก็ว่ามาจาก วัดฺร อันหมายถึงกิจปฏิบัติหรือหน้าที่ของพระภิกษุที่พึงกระทำ หรือแปลอีกอย่างว่าการจำศีล (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และพระยาอนุนามราชชน, 2521) เพราะวัดกับวามีความหมายอย่างเดียวกัน คือ การสวดมนต์ หรือปริมาณของสิ่งต่างๆ เช่น ความยาว ความกว้าง เป็นต้น วัดในนัยยะอย่างหลังนี้จึงหมายถึงพื้นที่ แต่เดิมครั้งพุทธกาลนั้น มีการใช้คำว่า อาราม เป็นคำเรียกชื่อ ศาสนสถานในทางพุทธศาสนาที่ใช้เรียกเสนาสนะที่มีผู้ศรัทธาถวายพระพุทธรูปองค์ในระยะแรกๆ เช่น เขตวนาราม หรือชื่อเต็มว่า เขตวน อนาถ-ปิณฑิกสส อาราม ซึ่งมีความหมายว่า สวนของอนาถปิณฑิกะที่ป่าเขต หรือ เวฬุวนาราม หรือ บุพผาราม เป็นต้น โดย อาราม หรืออาราม ในคำอ่านของไทยแปลว่า สวน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2526) ในเวลาต่อมายังมีคำที่ใช้เรียกอีกอย่างว่า วิหาระ หรือ วิหาร อย่างไรก็ตามก็ยังมีความหมายว่าวัดอยู่อีกชื่อหนึ่ง คือ อาวาส ดังชื่อเรียกสมภารผู้ครองวัดว่า เจ้าอาวาส ซึ่งแปลว่าผู้เป็นใหญ่ในวัด หรือชื่อเรียกวัด โดยปกติคำว่าอาวาสไม่เป็นที่นิยมใช้กันในความหมายว่าวัด ทั้งนี้เพราะนิยมนำไปใช้กับความหมายที่แคบกว่าคำว่า อาราม โดยมักให้ความหมายในเชิงที่เป็นตัวเรือนที่อยู่อาศัยมากกว่า อาวาสจึงเสมือนเป็นที่อยู่ส่วนย่อยภายในอารามที่หมายถึงพื้นที่ที่เป็นศาสนสถานทั้งเขต (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515)

การสร้างวัดในประเทศไทยนั้น นอกเหนือจากจะเป็นการสร้างตามคติโบราณดังกล่าวแล้วในเวลาต่อมาก็ยังมีปัจจัยสำคัญหลักบางประการที่เป็นเหตุจูงใจไปสู่การสร้างวัด ดังนี้ 1) สร้างเพื่อให้เป็นสิ่งคู่บ้านคู่เมือง 2) สร้างเพื่อให้เป็นวัดประจำวัง สำหรับพระมหากษัตริย์จะทรงใช้เป็นที่พักพระราชพิธีหรือพระราชกุศล ส่วนใหญ่มักสร้างอยู่ติดกับพระบรมมหาราชวัง 3) สร้างขึ้นเพื่อให้เป็นวัดประจำรัชกาล คตินิยมนี้เพิ่งจะมีขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ 4) สร้างขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์ ในบริเวณที่เป็นนิวาสสถานเดิมของบุพการีของ

พระมหากษัตริย์หรือพระบรมวงศานุวงศ์หรือคหบดี เพื่อเป็นการอุทิศกุศลบุญแห่งการถวายที่ดิน และการสร้างนั้นแต่ผู้ล่วงลับไปแล้ว 5) สร้างขึ้นบนพื้นที่เดิมซึ่งเคยเป็นที่ถวายพระเพลิง พระศพ หรือพระบรมศพมาก่อน ทั้งนี้เพื่อให้เป็นอนุสรณ์ในการรำลึกถึงบุคคลผู้นั้น รวมทั้งเป็นการอุทิศบุญแด่ผู้นั้นด้วย 6) สร้างขึ้น ณ ที่ปรากฏเหตุการณ์สำคัญ และ 7) สร้างขึ้นตามคติประเพณีนิยมบางประการ (โชติ ภัลลณมิตร, 2539)

การพัฒนาวัดโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน องค์การภาครัฐหรือองค์กรภาคเอกชน ซึ่งสอดคล้องกับแนวทางการพัฒนาในรูปแบบบูรณาการ คือ บ้าน (ชุมชน) วัด และหน่วยงานราชการ ซึ่งเป็นฐานการพัฒนาวัดที่สำคัญ (กรมการพัฒนาชุมชน, 2547) หลักสัปบายะมีส่วนเกี่ยวข้องต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ เพราะพระสงฆ์นั้นเป็นผู้บวรธรรมะ จัดการศึกษาด้านปริยัติและนำพาปฏิบัติแก่ประชาชน มีส่วนใกล้ชิดกับสังคม เอื้อประโยชน์ทางธรรมอันเป็นสาธารณะสมบัติ สงเคราะห์ชุมชนและสังคม พัฒนาสาธารณูปการ มีการร่วมมือประสานการเผยแผ่ธรรมผูกสัมพันธ์กับชุมชนและสังคม พระสงฆ์จึงเป็นผู้เลือกสรรและจัดวางกำหนดปัจจัยที่เกื้อกูลต่อการปฏิบัติธรรมนี้ ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่าสัปบายะ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2557) สัปบายะ จึงเป็นปัจจัยสำคัญในการปฏิบัติธรรมและการดำรงชีวิต การเป็นอยู่ การปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาต้องอาศัยเหตุปัจจัย คือ สัปบายะเหล่านี้ด้วย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), 209-210)

ปัจจุบันวัดมิได้ทำหน้าที่เป็นเพียงศาสนสถานสำหรับประกอบศาสนพิธีเท่านั้น หากยังเป็นศูนย์กลางของการศึกษา การเผยแผ่พระพุทธศาสนา และการสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชน ถึงกระนั้น วัดในหลายพื้นที่ยังประสบปัญหาด้านการบริหารจัดการและการจัดสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการปฏิบัติธรรม ซึ่งพระพุทธรูปทรงให้มีความสำคัญกับสถานที่พำนักอันเหมาะสมมาตั้งแต่ต้น ดังปรากฏว่าทรงรับประทานอนุญาตให้พระเจ้าพิมพิสารถวายพระเวฬุวันวิหารเพื่อเป็นวัดแห่งแรก และทรงอนุญาตเสนาสนะชนิดต่างๆ เพื่อให้ภิกษุใช้หลักเรือนอยู่เพื่อความสุขและเพื่อเห็นแจ้ง

ความสำคัญของการพัฒนาวัดให้เป็นศูนย์กลางชุมชนยังมีความซับซ้อนและท้าทายมากขึ้นในพื้นที่จังหวัดสุรินทร์ ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีพหุวัฒนธรรมและอัตลักษณ์เฉพาะตัวสูง ด้วยการอยู่ร่วมกันของกลุ่มคนหลากหลายชาติพันธุ์ ทั้งไทย เขมร กูย (กวย) และลาว วัดในจังหวัดสุรินทร์จึงไม่ได้ทำหน้าที่เป็นเพียงสถานที่ทำบุญตามหลักพุทธศาสนาเชิงซ้อนเท่านั้น แต่ยังเป็นศูนย์รวมของความเชื่อ ประเพณีท้องถิ่น การจัดการพิธีกรรมตามคติกลุ่มชาติพันธุ์ และเป็นกลไกยึดเหนี่ยวทางสังคมของชุมชนชายแดน อย่างไรก็ตาม จากการสำรวจบริบทจริงในพื้นที่พบว่า วัดในจังหวัดสุรินทร์หลายแห่งกำลังเผชิญปัญหาการบริหารจัดการในหลายมิติ ได้แก่ 1) ด้านอาวาส (กายภาพและผังวัด) การขาดการจัดผังวัดอย่างเป็นระบบ เขตพุทธาวาส สังฆาวาส และธรรมาวาส ปะปนกัน ขาดความเป็นสัดส่วนและความสงบวิเวก 2) ด้านอาหาร (สุขาภิบาลและภัตตาหาร) ปัญหาโภชนาการ สุขาภิบาลอาหาร และการจัดการภัตตาหารที่เหลื่อมจากการทำบุญให้ถูกสุขลักษณะและเป็นประโยชน์ต่อชุมชน 3) ด้านบุคคล (ความสัมพันธ์และความขัดแย้ง) ปัญหาช่องว่างระหว่างวัย การสื่อสาร และความขัดแย้งในการบริหารจัดการวัดระหว่างพระสงฆ์ ไวยาวัจกร และคณะกรรมการชุมชนที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม และ 4) ด้านธรรมะ (กิจกรรมและรูปแบบการเรียนรู้) การขาดแคลนกิจกรรมการเผยแผ่ธรรมะที่ทันสมัย สามารถเข้าถึงและตอบโจทยวิถีชีวิตของคนรุ่นใหม่ในยุคดิจิทัล

แม้ที่ผ่านมาจะมีงานวิจัยเกี่ยวกับการพัฒนาวัดหรือการจัดสำนักปฏิบัติธรรมอยู่บ้าง แต่ส่วนใหญ่ยังคงเน้นการศึกษาในเชิงกายภาพเชิงกว้าง การประเมินตามเกณฑ์มาตรฐานทั่วไป หรือเน้นมิติใดมิติหนึ่งแยกส่วนกัน โดยยังขาดการสังเคราะห์และประมวลผลเป็นโมเดลเชิงบูรณาการที่สามารถเชื่อมโยงหลักสัปปายะเข้ากับมิติทางวัฒนธรรมและสังคมได้อย่างเป็นระบบ ยิ่งไปกว่านั้น แม้จะมีการขับเคลื่อนโครงการ “วัด ประชา รัฐ สร้างสุข” ในระดับนโยบาย แต่มักเป็นการดำเนินงานตามกรอบภายนอกหรือเน้นความสะอาดกายภาพ (5ส) เป็นหลัก ซึ่งอาจยังไม่สามารถตอบสนองความต้องการลึกซึ้งด้านจิตใจ บริบทพหุวัฒนธรรม และการมีส่วนร่วมที่แท้จริงของชุมชนท้องถิ่นได้

ผู้วิจัยจึงเห็นว่า การนำหลักสัปปายะ 4 อันประกอบด้วย อาวาสสัปปายะ อาหารสัปปายะ บุคคล-สัปปายะ และธรรมสัปปายะ ซึ่งเป็นหลักธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทที่เน้นการสร้างสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการเจริญภาวนา มายกระดับและประยุกต์สู่ S4C MODEL จะเป็นทางออกสำคัญ โดย S4C MODEL นี้ไม่ได้เป็นเพียงการพัฒนาพื้นที่กายภาพแบบนโยบายทั่วไป แต่เป็นการสร้างนวัตกรรมการบริหารจัดการวัดที่เน้น ความกระชับ สอดคล้องกับบริบทพหุวัฒนธรรม (Culture-driven) และเชื่อมโยงการมีส่วนร่วมของชุมชน (Community-centered) อย่างแท้จริง บทความนี้จึงมุ่งศึกษาหลักสัปปายะ 4 ในเชิงแนวคิด หลักการ และสังเคราะห์ออกมาเป็น S4C MODEL เพื่อเปิดช่องว่างทางวิชาการและมอบกรอบแนวทางเชิงบูรณาการที่สามารถนำไปปฏิบัติได้จริง ให้วัดในจังหวัดสุรินทร์และพื้นที่ใกล้เคียงเติบโตเป็นศูนย์กลางการพัฒนาจิตใจและชุมชนอย่างยั่งยืน

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาหลักสัปปายะ 4 ในพระพุทธศาสนา
2. เพื่อวิเคราะห์การประยุกต์ใช้หลักสัปปายะ 4 มาใช้ในการพัฒนาวัด
3. เพื่อเสนอรูปแบบการพัฒนาวัดตามหลักสัปปายะ 4 ที่เหมาะสมกับบริบทจังหวัดสุรินทร์

วิธีดำเนินการวิจัย

1. รูปแบบการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “รูปแบบการพัฒนาวัดตามหลักสัปปายะ 4 ในจังหวัดสุรินทร์” เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้การวิจัยเอกสาร (Documentary Research) ควบคู่กับการวิจัยภาคสนาม (Field Research) เพื่อศึกษาหลักสัปปายะ 4 ในพระพุทธศาสนา วิเคราะห์สภาพปัจจุบัน ปัญหา และการประยุกต์ใช้หลักสัปปายะ 4 ในการพัฒนาวัด ตลอดจนสังเคราะห์รูปแบบการพัฒนาวัดตามหลักสัปปายะ 4 ที่เหมาะสมกับบริบททางพระพุทธศาสนา สังคม และวัฒนธรรมของจังหวัดสุรินทร์ การวิจัยเอกสารมุ่งศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา หนังสือ ตำรา เอกสารวิชาการ บทความ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ส่วนการวิจัยภาคสนามดำเนินการโดยการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) ผู้ให้ข้อมูลสำคัญจากวัดที่เป็นพื้นที่ศึกษาในจังหวัดสุรินทร์

2. ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

ผู้ให้ข้อมูลสำคัญในการวิจัย จำนวนทั้งสิ้น 25 รูป/คน ได้มาโดยการเลือกแบบเจาะจง (Purposive Sampling) โดยพิจารณาจากผู้ที่มีความรู้ ประสบการณ์ หรือมีบทบาทเกี่ยวข้องโดยตรงกับการบริหารจัดการ การพัฒนา และการมีส่วนร่วมในกิจกรรมของวัด ประกอบด้วย 1) พระสังฆาธิการ จำนวน 7 รูป 2) นักวิชาการ จำนวน 4 คน 3) ผู้นำชุมชน จำนวน 7 คน 4) ประชาชน จำนวน 7 คน

พื้นที่ศึกษาประกอบด้วยวัดในจังหวัดสุรินทร์ จำนวน 7 วัด ได้แก่ 1) วัดป่าบ้านผือ อำเภอรัตนบุรี 2) วัดป่ามหาโพธิ์วัน อำเภอศีขรภูมิ 3) วัดศรีธรรมาราม อำเภอเมืองสุรินทร์ 4) วัดสุขุมาลัย อำเภอปราสาท 5) วัดป่าดงคู (ธรรมยุต) อำเภอลำดวน 6) วัดบวรสังขาราม (ธรรมยุต) อำเภอเมืองสุรินทร์ 7) วัดป่าโยธาประสิทธิ์ (ธรรมยุต) อำเภอเมืองสุรินทร์

เกณฑ์การคัดเลือกผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ได้แก่ เป็นผู้มีความรู้หรือประสบการณ์เกี่ยวกับการบริหารและการพัฒนาวัด เป็นผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับกิจกรรมของวัดหรือชุมชนในพื้นที่ศึกษา สามารถให้ข้อมูลที่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการวิจัย และสมัครใจเข้าร่วมการวิจัย

3. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบด้วย

1) แบบศึกษาเอกสาร ใช้สำหรับรวบรวม จำแนก และวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับหลักสัปปายะ 4 แนวคิดการพัฒนาวัด และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องจากพระไตรปิฎก อรรถกถา หนังสือ ตำรา เอกสารวิชาการ บทความ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2) แบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง (Semi-structured Interview Form) ใช้สำหรับการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ให้ข้อมูลสำคัญ โดยกำหนดประเด็นคำถามให้ครอบคลุมสภาพปัจจุบัน ปัญหา การประยุกต์ใช้หลักสัปปายะ 4 แนวทางการพัฒนาวัด และข้อเสนอแนะสำหรับการสร้างรูปแบบการพัฒนาวัดที่เหมาะสมกับบริบทของจังหวัดสุรินทร์

ผู้วิจัยสร้างเครื่องมือจากการทบทวนแนวคิด ทฤษฎี เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง จากนั้นนำเสนอผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบความตรงเชิงเนื้อหา ความสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ ความชัดเจนของภาษา และความเหมาะสมของคำถาม ก่อนปรับปรุงแก้ไขและนำไปใช้เก็บรวบรวมข้อมูลจริง

4. การเก็บรวบรวมข้อมูล

การเก็บรวบรวมข้อมูลแบ่งออกเป็น 2 ส่วน ดังนี้

1) การเก็บรวบรวมข้อมูลเอกสาร ผู้วิจัยศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา หนังสือ ตำรา เอกสารวิชาการ บทความ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับหลักสัปปายะ 4 การบริหารจัดการวัด และการพัฒนาวัด แล้วบันทึกสาระสำคัญ จำแนกประเด็น และจัดหมวดหมู่ข้อมูลตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย

2) การเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม ผู้วิจัยประสานงานกับวัดและผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ชี้แจงวัตถุประสงค์และรายละเอียดของการวิจัย พร้อมทั้งขอความยินยอมก่อนดำเนินการสัมภาษณ์เชิงลึก ผู้วิจัยใช้

แบบสัมภาษณ์ถึงโครงสร้างเป็นแนวทางในการสัมภาษณ์ จัดบันทึกข้อมูล และบันทึกเสียงโดยได้รับอนุญาตจากผู้ให้ข้อมูล หลังจากนั้นจึงถอดความการสัมภาษณ์และตรวจสอบความครบถ้วนของข้อมูล เพื่อนำไปใช้ในการวิเคราะห์ต่อไป

ข้อมูลภาคสนามมุ่งศึกษาสภาพปัจจุบัน ปัญหา ปัจจัยสนับสนุน แนวทางการพัฒนา และข้อเสนอแนะเกี่ยวกับการประยุกต์ใช้หลักสัปปายะ 4 ในการพัฒนาวัดทั้ง 7 แห่ง

5. การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลใช้การวิเคราะห์เชิงพรรณนา โดยนำข้อมูลจากการศึกษาเอกสารและการสัมภาษณ์ มาจัดหมวดหมู่ ตรวจสอบความถูกต้อง เปรียบเทียบ และสังเคราะห์ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย จากนั้นเรียบเรียงผลการวิเคราะห์เป็นความเรียงเชิงวิชาการ พร้อมสังเคราะห์เป็นรูปแบบการพัฒนาวัดตามหลักสัปปายะ 4 ที่เหมาะสมกับบริบทของจังหวัดสุรินทร์

ผลการวิจัย

วัตถุประสงค์ที่ 1 เพื่อศึกษาหลักสัปปายะ 4 ในพระพุทธศาสนา ผลการวิจัยพบว่า ผลการศึกษา พระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์วิสุทธิมรรค พบว่า “สัปปายะ” หมายถึง สิ่งหรือสภาวะที่เหมาะสม เกื้อกูล และเอื้อต่อการดำรงชีวิตและการปฏิบัติธรรม มิได้หมายถึงความสะดวกสบายทางวัตถุเพียงอย่างเดียว แต่เป็นปัจจัยที่ช่วยลดอุปสรรค ทำให้กายและจิตมีความพร้อมต่อการพัฒนาศีล สมาธิ และปัญญา ทั้งนี้ พระไตรปิฎก มิได้จัดองค์ประกอบดังกล่าวไว้ในชื่อ “สัปปายะ 4” เป็นหมวดโดยตรง แต่มีหลักการปรากฏอยู่ในพระสูตรหลายแห่ง ขณะที่อรรถกถาและคัมภีร์วิสุทธิมรรคจำแนกสัปปายะไว้อย่างละเอียด 7 ประการ ผู้วิจัยจึงสังเคราะห์สาระสำคัญให้เหมาะสมกับบริบทการพัฒนาวัดเป็น 4 ด้าน ดังนี้

1. อาวาสสัปปายะ หมายถึง สถานที่อยู่อาศัยและสภาพแวดล้อมที่สงบ ปลอดภัย สะอาด เดินทางสะดวก และไม่ถูกรบกวน อันเอื้อต่อการศึกษาและปฏิบัติธรรม สอดคล้องกับหลักปฏิรูปเทสวาสะ คือการอยู่ในถิ่นที่เหมาะสม และลักษณะเสนาสนะที่เกื้อกูลต่อการภาวนา (อง.จตุกก. (ไทย) 21/31/50-51; อง.ทสก. (ไทย) 24/11/17-19)

2. อาหารสัปปายะ หมายถึง อาหารที่สะอาด ปลอดภัย มีปริมาณพอเหมาะ และเหมาะสมกับสุขภาพ โดยบริโภคเพื่อดำรงร่างกายและสนับสนุนการประพฤติพรหมจรรย์ มิใช่เพื่อความเพลิดเพลินหรือความมัวเมา (ม.มู. (ไทย) 12/23/22-23)

3. บุคคลสัปปายะ หมายถึง การอยู่ร่วมกับครูอาจารย์ กัลยาณมิตร และบุคคลผู้มีศีลธรรม ซึ่งสามารถเป็นแบบอย่าง ให้คำแนะนำ และสนับสนุนการปฏิบัติที่ถูกต้อง ดังพุทธพจน์ที่แสดงว่าความมีกัลยาณมิตรเป็นองค์ประกอบสำคัญของการประพฤติพรหมจรรย์ (ส.ม. (ไทย) 19/2/3)

4. ธรรมสัปปายะ หมายถึง หลักธรรม เนื้อหา และวิธีการถ่ายทอดที่ถูกต้อง เหมาะสมกับพื้นฐานของผู้ศึกษา และสามารถนำไปปฏิบัติได้จริง โดยมีการคบสัตบุรุษ ฟังพระสัทธรรม พิจารณาโดยแยบคาย และปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (อง.จตุกก. (ไทย) 21/248/367-368)

สรุปได้ว่า หลักสปปายะ 4 เป็นระบบปัจจัยเกื้อกูลที่เชื่อมโยงกันทั้งด้านสถานที่ อาหาร บุคคล และหลักธรรม มีเป้าหมายเพื่อสร้างความพร้อมทางกาย สังคม และจิตใจ ทำให้วัดเป็นพื้นที่ที่เอื้อต่อการอยู่อาศัย การศึกษา และการปฏิบัติธรรม อันนำไปสู่การพัฒนาชีวิตตามหลักไตรสิกขาอย่างสมดุลและยั่งยืน

วัตถุประสงค์ที่ 2 เพื่อวิเคราะห์การประยุกต์ใช้หลักสปปายะ 4 มาใช้ในการพัฒนาวัด ผลการวิเคราะห์ข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 25 รูป/คน และการศึกษาสภาพพื้นที่วัด 7 แห่งในจังหวัดสุรินทร์ พบว่า วัดแต่ละแห่งมีการประยุกต์ใช้หลักสปปายะ 4 แตกต่างกันตามสภาพพื้นที่ ทรัพยากร ภาวะผู้นำ และความร่วมมือของชุมชน โดยมีได้ดำเนินการแยกส่วน แต่เชื่อมโยงการจัดการสถานที่ อาหาร บุคลากร และการเผยแผ่ธรรมะเข้ากับวิถีชีวิตและบริบทพหุวัฒนธรรมไทย-เขมร-กวย-ลาว ดังนี้

1. อาวาสสปปายะ วัดนำมาประยุกต์ใช้โดยจัดแบ่งพื้นที่เป็นเขตพุทธาวาส สังฆาวาส และพื้นที่บริการชุมชน ตลอดจนปรับปรุงภูมิทัศน์ให้สะอาด ร่มรื่น และเอื้อต่อการปฏิบัติธรรม อย่างไรก็ตาม บางวัดยังมีข้อจำกัดด้านขนาดพื้นที่ งบประมาณ พื้นที่ทับซ้อน และเสียงรบกวนจากกิจกรรมชุมชน เช่น วัดป่ามหาโพธิวัน แม้จัดพื้นที่รองรับงานปริวาสกรรมและการปฏิบัติกรรมฐานอย่างเป็นสัดส่วน แต่พื้นที่เดิมซึ่งเป็นป่าช้าสาธารณะมีขนาดจำกัดและอยู่ใกล้บริเวณจัดงานประเพณี ส่งผลต่อความสงบของเขตปฏิบัติธรรม (พระครูโสภณธรรมรังสี (สุพรรณ), สัมภาษณ์, 18 ธันวาคม 2568) แสดงให้เห็นว่าการประยุกต์ใช้อาวาสสปปายะ ขึ้นอยู่กับการวางแผนวัดและการประสานการใช้พื้นที่ร่วมกับชุมชนอย่างเหมาะสม

2. อาหารสปปายะ วัดนำมาประยุกต์ใช้ผ่านการดูแลความสะอาดของโรงครัว การจัดระบบภัตตาหาร และการจัดอาหารสำหรับพระสงฆ์และผู้ปฏิบัติธรรม แต่ยังพบปัญหาอาหารบิณฑบาตที่มีรสเค็ม หวาน หรือมีไขมันสูง ซึ่งเป็นผลจากค่านิยมและวัฒนธรรมการถวายอาหารของประชาชน ปัญหาดังกล่าวส่งผลต่อสุขภาพและความเสี่ยงต่อโรคไม่ติดต่อเรื้อรังของพระสงฆ์ จึงเกิดความร่วมมือระหว่างวัด ชุมชน และอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้านในการให้ความรู้แก่ผู้ประกอบอาหารและประชาชนเกี่ยวกับการถวายอาหารที่เหมาะสม (บัวลิน โสภา, สัมภาษณ์, 22 มกราคม 2569) สะท้อนว่าอาหารสปปายะต้องครอบคลุมทั้งสุขภาพ ความปลอดภัย และคุณค่าทางโภชนาการ

3. บุคคลสปปายะ มีการประยุกต์ใช้ผ่านการพัฒนาภาวะผู้นำของเจ้าอาวาส การแบ่งหน้าที่ระหว่างพระสงฆ์ ไวยาวัจกร และคณะกรรมการวัด ตลอดจนการเปิดโอกาสให้ผู้นำชุมชนและประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม อย่างไรก็ตาม ประสิทธิภาพของการดำเนินงานแตกต่างกันตามความโปร่งใส การสื่อสาร และความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับชุมชน วัดที่เจ้าอาวาสเปิดกว้าง เปิดเผยข้อมูลทางการเงิน และส่งเสริมการร่วมคิดร่วมทำสามารถลดความขัดแย้งและสร้างความร่วมมือได้ดีกว่า (คาน บุญพรหม, สัมภาษณ์, 22 มกราคม 2569) ดังนั้น บุคคลสปปายะจึงมิได้จำกัดเฉพาะคุณสมบัติของพระสงฆ์ แต่รวมถึงระบบความสัมพันธ์และการบริหารแบบมีส่วนร่วมของบ้าน วัด และหน่วยงานภาครัฐด้วย

4. ธรรมสปปายะ วัดมีการปรับปรุงแบบการเผยแผ่จากการเทศนาแบบดั้งเดิมไปสู่กิจกรรมปฏิบัติ ธรรม ค่ายคุณธรรม การประยุกต์ธรรมะกับปัญหาชีวิต และการใช้สื่อดิจิทัล อย่างไรก็ตาม ยังพบข้อจำกัดด้านพฤติกรรมทางฟัทธิกรรม ความสนใจของเยาวชน และความแตกต่างทางภาษาและวัฒนธรรม การเผยแผ่ที่ใช้รูปแบบเดิมเพียงอย่างเดียวจึงไม่สามารถเข้าถึงคนทุกช่วงวัยได้ ขณะที่การนำเสนอธรรมะอย่างกระชับ ใช้

เทคโนโลยี และเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตสามารถเพิ่มความสนใจของเยาวชนและประชาชนได้มากขึ้น (พระครูถาวรธรรมวงศ์ (พัฒนา) และกรรณิกา พิมพ์ลา, สัมภาษณ์, 10 มกราคม 2569)

จึงสรุปได้ว่า การประยุกต์ใช้หลักสัปปายะ 4 ในการพัฒนาวัดในจังหวัดสุรินทร์มีทั้งความก้าวหน้าและข้อจำกัด โดยการปรับปรุงสถานที่เป็นด้านที่เห็นผลอย่างเป็นรูปธรรม ส่วนด้านอาหาร บุคคล และธรรมะจำเป็นต้องอาศัยการบริหารจัดการอย่างต่อเนื่อง ปัจจัยสำคัญต่อความสำเร็จ ได้แก่ ภาวะผู้นำของเจ้าอาวาส การมีส่วนร่วมของชุมชน ความร่วมมือจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง และการปรับกิจกรรมให้สอดคล้องกับบริบทพหุวัฒนธรรมของพื้นที่ ทั้งนี้ ข้อค้นพบดังกล่าวเป็นฐานข้อมูลสำหรับการสังเคราะห์รูปแบบการพัฒนาวัดในวัดอุประสงค์ต่อไป

วัตถุประสงค์ที่ 3 เพื่อเสนอรูปแบบการพัฒนาวัดตามหลักสัปปายะ 4 ที่เหมาะสมกับบริบทจังหวัดสุรินทร์ ผลการสังเคราะห์ข้อมูลจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เอกสารที่เกี่ยวข้อง และข้อมูลภาคสนามจากวัดตัวอย่าง 7 แห่ง พบว่า รูปแบบการพัฒนาวัดที่เหมาะสมกับบริบทจังหวัดสุรินทร์ต้องบูรณาการหลักสัปปายะ 4 เข้ากับการบริหารแบบมีส่วนร่วมและวิถีชีวิตของชุมชนพหุวัฒนธรรมไทย เขมร กูย ลาว ผู้วิจัยจึงเสนอ S4C MODEL: Sappāya 4 for Contextual Temple Development หรือรูปแบบสัปปายะ 4 เพื่อการพัฒนาวัดตามบริบท ประกอบด้วย 4 องค์ประกอบ ดังนี้

1. การจัดการพื้นที่อย่างเหมาะสม (Spatial Management) เป็นการจัดทำผังวัดและแบ่งพื้นที่ออกเป็นเขตพุทธาวาส เขตสังฆาวาส และเขตบริการชุมชนอย่างชัดเจน พร้อมทั้งดูแลความสะอาด ความร่มรื่น ความปลอดภัย การจัดการขยะ และมลภาวะทางเสียง เพื่อรักษาความสงบวิเวกของพระสงฆ์และผู้ปฏิบัติธรรม ควบคู่กับการรองรับศาสนกิจและกิจกรรมของชุมชนอย่างสมดุล

2. การจัดการสุขาภิบาลและโภชนาการ (Sanitation and Nutrition) เป็นการพัฒนาระบบโรงครัวและภัตตาหารให้สะอาด ปลอดภัย และมีคุณค่าทางโภชนาการ ส่งเสริมความรู้แก่ประชาชนเกี่ยวกับการถวายอาหารที่เหมาะสม ลดอาหารหวาน มัน และเค็ม ตลอดจนสร้างความร่วมมือระหว่างวัด ชุมชน อาสาสมัครสาธารณสุข และหน่วยงานสาธารณสุขในการดูแลสุขภาพของพระสงฆ์และผู้เข้าร่วมกิจกรรมภายในวัด

3. การบริหารแบบร่วมมือ (Collaborative Governance) เป็นการพัฒนาระบบผู้นำเชิงคุณธรรมของเจ้าอาวาส ควบคู่กับการบริหารงานที่โปร่งใส ตรวจสอบได้ และเปิดโอกาสให้พระสงฆ์ ไวยาวัจกร คณะกรรมการวัด ผู้นำชุมชน เยาวชน และหน่วยงานภาครัฐเข้ามาร่วมคิด ร่วมวางแผน ร่วมดำเนินงาน และร่วมประเมินผล เพื่อสร้างความไว้วางใจ ลดความขัดแย้ง และเสริมสร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างบ้าน วัด และราชการ

4. การสื่อสารธรรมะตามบริบท (Contextual Dhamma Communication) เป็นการพัฒนารูปแบบการเผยแผ่ธรรมะให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัยและสอดคล้องกับวิถีชีวิต ภาษา วัฒนธรรม และช่วงวัยของประชาชน โดยผสมผสานการเทศนา การปฏิบัติธรรม ค่ายคุณธรรม กิจกรรมเรียนรู้ และสื่อดิจิทัล เพื่อให้เด็ก เยาวชน ผู้สูงอายุ และประชาชนทุกกลุ่มสามารถเข้าถึง เข้าใจ และนำหลักธรรมไปใช้ในชีวิตประจำวันได้

การนำรูปแบบไปใช้ประกอบด้วย 4 ขั้นตอน ได้แก่ การวิเคราะห์บริบทและชุมชน การวางแผนแบบมีส่วนร่วม การดำเนินงานตามองค์ประกอบทั้งสี่ และการติดตามประเมินผลเพื่อปรับปรุงอย่างต่อเนื่อง โดยมีเงื่อนไขสำคัญ ได้แก่ ภาวะผู้นำของเจ้าอาวาส การมีส่วนร่วมของชุมชน ความโปร่งใสในการบริหาร การสนับสนุนจากภาคีเครือข่าย และการเคารพความหลากหลายทางวัฒนธรรม

อภิปรายผล

ผลการวิจัยพบว่า หลักสัปายะเป็นการจัดปัจจัยแวดล้อมให้เหมาะสมและเกื้อกูลต่อการดำรงชีวิตและการปฏิบัติธรรม โดยช่วยลดอุปสรรคและส่งเสริมความพร้อมในการพัฒนาศีล สมาธิ และปัญญา สอดคล้องกับพระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) (2557) ที่อธิบายว่า สัปายะเป็นสภาวะที่ช่วยเกื้อหนุนการบำเพ็ญภาวนา ทั้งนี้ แม้คัมภีร์อรรถกถาและวิสุทธิมรรคจะจำแนกสัปายะไว้ 7 ประการ แต่การวิจัยครั้งนี้สังเคราะห์เป็น 4 ด้านเพื่อให้เหมาะสมกับบริบทการพัฒนาวัด ดังนี้

1. อาวาสสัปายะ มิได้หมายถึงความสวยงามของสถานที่เท่านั้น แต่ต้องมีความสงบ สะอาด ปลอดภัย และลดสิ่งรบกวน เพื่อเอื้อต่อการปฏิบัติธรรม สอดคล้องกับหลักปฏิรูปเทวาสะ (อง.จตุกก. (ไทย) 21/31/50-51) และแนวคิดของพระราชรัตนมุนี (ชัยวัฒน์ ปญญาสิริ) (2538) ที่เสนอให้พัฒนาวัดเป็นรมณีสถานและศูนย์กลางพัฒนาจิตใจของชุมชน

2. อาหารสัปายะ ครอบคลุมความสะอาด ความปลอดภัย คุณค่าทางโภชนาการ และความพอประมาณ เนื่องจากร่างกายที่สมดุลช่วยให้การปฏิบัติธรรมดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง สอดคล้องกับหลักการพิจารณาอาหารเพื่อดำรงกายและเกื้อกูลต่อการประพฤติพรหมจรรย์ (ม.ม. (ไทย) 12/23/22-23)

3. บุคคลสัปายะ หมายถึงการมีครูอาจารย์และกัลยาณมิตรที่ให้คำแนะนำอย่างถูกต้อง เมื่อประยุกต์กับการพัฒนาวัดจึงครอบคลุมความร่วมมือระหว่างเจ้าอาวาส คณะสงฆ์ คณะกรรมการวัด และชุมชน สอดคล้องกับพระมหาวชิชัย ยติชโย (ฤทธิวิรุฬห์) (2551) ที่พบว่า การพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรมต้องอาศัยความร่วมมือร่วมกันของวัด คณะสงฆ์ บุคลากร และชุมชน

4. ธรรมสัปายะ คือการถ่ายทอดหลักธรรมที่ถูกต้อง เหมาะสมกับผู้ฟัง และสามารถนำไปปฏิบัติได้จริง สอดคล้องกับหลักการคบสัตบุรุษ ฟังพระสัทธรรม พิจารณาโดยแยบคาย และปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (อง.จตุกก. (ไทย) 21/248/367-368) ส่วนสื่อหรือเทคโนโลยีเป็นเพียงเครื่องมือช่วยให้ธรรมะเข้าถึงผู้คนได้เหมาะสมยิ่งขึ้น

ผลจากการวิจัยวัดอุประสงค์ที่ 2 พบว่า วัดป่ามหาโพธิวัน ตำบลคาละแมะ อำเภอศีขรภูมิ มีการดำเนินงานในเกณฑ์ที่ดี โดยเฉพาะการจัดสรรพื้นที่ภายในวัดเป็นเขตพุทธาวาส ธรรมาวาส และสังฆาวาสอย่างเป็นสัดส่วน มีระบบการจัดการด้านอาหารที่เกื้อกูลต่อผู้ปฏิบัติธรรม และมีความพร้อมของบุคลากรในการรองรับพุทธศาสนิกชนที่มาร่วมงานปฐกฐนและปฏิบัติกรรมฐานเป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ตาม ยังคงมีอุปสรรคสำคัญด้านกายภาพ เนื่องจากพื้นที่เดิมเป็นป่าช้าสาธารณะที่มีขนาดจำกัด ทำให้การขยายพื้นที่วัดต้องใช้งบประมาณสูง ประกอบกับปัญหาโภชนาการในอาหารบิณฑบาตที่ชุมชนมักเน้นการปรุงด้วยน้ำมัน และ

ปัญหาเชิงพฤติกรรมของชาวบ้านที่ยังขาดความเข้าใจในหลักธรรมและกัลยาณมิตรธรรม เช่น การพุดคุยกันระหว่างพี่น้อง หรือที่เรียกว่าพี่น้องธรรมไม่เป็น ทั้งนี้อาจเป็นเพราะ พื้นที่วัดในอดีตมีข้อจำกัดทางกายภาพ ทำให้การพัฒนาเสนาสนะต้องคำนึงถึงกรอบพระวินัยอย่างเคร่งครัด โดยเฉพาะเรื่องการสร้างกุฏิและการรับที่ดินตามหลักการที่ปรากฏในพระไตรปิฎก (วิ.ม. (ไทย) 1/226-235/304-320) ในส่วนของพฤติกรรมชุมชนและปัญหาโภชนาการ เกิดจากช่องว่างในการเผยแผ่ธรรมะในอดีตที่ขาดพระสงฆ์ผู้นำทางจิตวิญญาณมาให้ความคำแนะนำด้านโภชนาการและมารยาททางสังคมที่ถูกต้องตามหลักกวีฬการอาหาร วัดจึงจำเป็นต้องใช้กลยุทธ์การพัฒนาสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ (สัปปายะ) เพื่อปรับสภาพร่างกายและจิตใจของผู้มาเยือนให้สงบในเบื้องต้น ก่อนจะใช้นามธรรมคือหลักกวีฬการ 10 เข้ามาขัดเกลาพฤติกรรมและสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องในเรื่องบุญกิริยาวัตถุอย่างเป็นระบบ

ข้อค้นพบในการวิจัยครั้งนี้ สอดคล้องกับข้อค้นพบของ พระพรชาติ พุทฺธสโร (ภาคพรม) (2561) ที่ศึกษาสำนักปฏิบัติธรรมในเขตจังหวัดสุรินทร์ และระบุว่าการจัดสัดส่วนพื้นที่ที่เหมาะสมระหว่างเขตที่พักและเขตปฏิบัติธรรมเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญ และที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้นคือพุทธศาสนิกชนในพื้นที่จังหวัดสุรินทร์ให้ความสำคัญกับ ภัตตสัปปายะ (ธรรมะสัปปายะ) และ บุคคลสัปปายะ มากที่สุด เนื่องจากต้องการคำแนะนำในการปฏิบัติที่ชัดเจนจากวิทยากรที่มีความรู้ ซึ่งจะช่วยสร้างความเชื่อมั่นได้มากกว่าเพียงแค่ความสะดวกสบายทางกายภาพ สอดคล้องกับ งานวิจัยของ ฌัญญชัญญ์ บุญสด (2564) ที่ศึกษาบริบทพื้นที่จังหวัดสุรินทร์และเสนอว่า การพัฒนาพื้นที่เชิงวัฒนธรรมและศาสนาให้เกิดความยั่งยืนต้องอาศัย "การมีส่วนร่วมอย่างแท้จริงของชุมชน" ใน 4 มิติ คือ ร่วมคิด ร่วมวางแผน ร่วมปฏิบัติ และร่วมรับประโยชน์ หากวัดและชุมชนมีช่องว่างต่อกันดังที่พบในปัญหาพฤติกรรมการฟังธรรม จะส่งผลให้การพัฒนาวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร สอดคล้องกับแนวทางการดำเนินงานของโครงการ วัด ประชา รัฐ สร้างสุข ที่มุ่งเน้นการจัดการสิ่งแวดล้อมและขยะภายในวัดให้เป็นระบบ เพื่อพัฒนาวัดให้เป็นรมณีสถาน หรือสถานที่ที่สะอาด ร่มรื่น และเป็นศูนย์กลางในการสร้างสุขภาวะทั้งด้านกายและจิตใจให้กับคนในชุมชน (องค์การบริหารส่วนตำบลเทพารักษ์, 2566) สอดคล้องกับแนวคิดของ พระราชรัตนมุนี (ชัยวัฒน์ ปญญาสิริ) (2538) ที่ระบุว่าภารกิจสำคัญของเจ้าอาวาสคือการบริหารจัดการเสนาสนะตามหลักอาวาสสัปปายะ เพื่อให้วัดเป็นศูนย์รวมศรัทธาและเป็นแบบอย่างในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของชุมชนอย่างยั่งยืน

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 3 พบว่า การพัฒนารูปแบบวัดและสำนักปฏิบัติธรรมในภาพรวมให้ประสบความสำเร็จและมีประสิทธิภาพ มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องบูรณาการการจัดสภาพแวดล้อมทางกายภาพที่สะอาดและร่มรื่น (ด้านสถานที่หรืออาวาส) ควบคู่ไปกับการบริหารจัดการโภชนาการ (ด้านอาหาร) การยกระดับศักยภาพและความพร้อมของบุคลากร (ด้านบุคคล) ตลอดจนการพัฒนาโครงสร้างและหลักสูตรการปฏิบัติธรรมที่เอื้อต่อการเรียนรู้ของคนในชุมชน (ด้านธรรมะ) อย่างไรก็ตาม สภาพปัจจุบันยังคงเผชิญปัญหาและอุปสรรคสำคัญร่วมกันหลายประการ ไม่ว่าจะเป็นข้อจำกัดด้านพื้นที่และอาคารสถานที่ปฏิบัติธรรมที่มีสภาพทรุดโทรม ขาดความพร้อมและเครื่องอำนวยความสะดวก ปัญหาการขาดสภาพคล่องทางการเงินเนื่องจากไม่มีทุนสนับสนุนจากภายนอก ตลอดจนปัญหาใหญ่ในด้านบุคลากรและสังคม ที่อดีตผู้นำมักบริหารงานเชิงปัจเจกขาดการมีส่วนร่วม พระภิกษุและวิทยากรยังขาดทักษะการศึกษาและการเผยแผ่เชิงรุกที่

สอดคล้องกับสังคมยุคใหม่ รวมถึงวัดส่วนใหญ่ยังขาดการประสานความเข้าใจและขาดการสร้างภาคีเครือข่ายความร่วมมือที่ดีร่วมกับคนในชุมชนท้องถิ่นอย่างเป็นระบบ

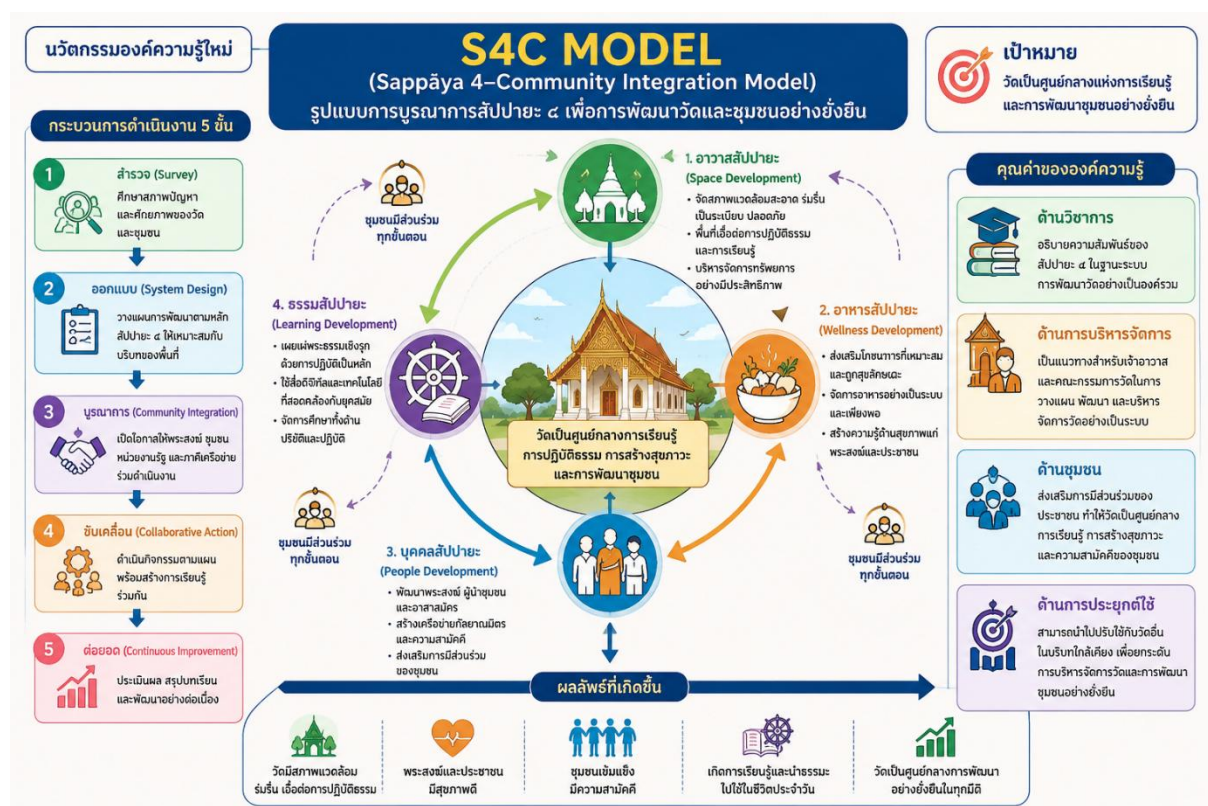
ทั้งนี้อาจเป็นเพราะ บริบทของวัดและสำนักปฏิบัติธรรมตามวิถีพุทธดั้งเดิมนั้น เป็นสัญลักษณ์และศูนย์รวมจิตใจแห่งความสงบร่มเย็นและเป็นที่พักทางจิตใจของผู้คนในชุมชน แต่เมื่อต้องเผชิญหน้ากับการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของกระแสโลกาภิวัตน์และเทคโนโลยีสมัยใหม่ การบริหารจัดการวัดจึงเกิดช่องว่างทางทัศนคติระหว่างวัดกับชุมชนอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ คณะสงฆ์และเจ้าอาวาสจึงจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนมุมมองจากการบริหารงานตามความสามารถเฉพาะตนเพียงลำดับเดียว มาเป็นการวางแผนยุทธศาสตร์การบริหารจัดการเชิงพุทธอย่างเป็นระบบ ทั้งระยะสั้นและระยะยาว มีความโปร่งใสตรวจสอบได้ผ่านการจัดสรรระบบการเงินที่เป็นสากล และการประยุกต์ใช้ระบบเทคโนโลยีสารสนเทศที่หลากหลายเพื่อกระตุ้นกระบวนการเรียนรู้ธรรมะได้อย่างสะดวกรวดเร็ว โดยพระสงฆ์ต้องพัฒนาตนเองให้มีภาวะผู้นำมีจริยวัตรที่งดงาม และมุ่งเน้นการสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องให้แก่ศรัทธาผ่านหลักพุทธธรรม เช่น ไตรสิกขา เมตตาธรรม และอิทธิบาท 4 เพื่อปรับพฤติกรรมของชาวบ้านจากรูปธรรมไปสู่นามธรรม พร้อมเปิดโอกาสให้ประชากรและองค์กรในท้องถิ่นเข้ามามีส่วนร่วมในการวางแผนและพัฒนาทุกขั้นตอน ซึ่งจะช่วยสร้างกลุ่มกัลยาณมิตร ขจัดรอยร้าวในชุมชน และทำให้เกิดความสามัคคีหวงแหนวัดในฐานะศูนย์กลางชุมชนได้อย่างแท้จริง ซึ่งสอดคล้องกับผลการวิจัยของ พระปลัดวรวิญญู ยอดเพ็ชร (2558) ที่ค้นพบว่าปัญหาวัดส่วนใหญ่เกิดจากการบริหารจัดการแบบปัจเจกชนของอดีตผู้นำจนทำให้ไม่สามารถสืบสานอัตลักษณ์ต่อได้และขาดการประสานความเข้าใจกับชุมชน แต่สามารถพัฒนาได้ด้วยการใช้ทฤษฎี POLC และรูปแบบ GT Model ที่เน้นการสำรวจข้อมูลความพร้อม การประกาศเจตนารมณ์เพื่อประโยชน์ส่วนรวม และสร้างภาคีเครือข่ายกัลยาณมิตรทำงานร่วมกันอย่างมีความสุข เช่นเดียวกับ พระครูศรีรัตนธรรมนิเทศ พิลานันท์ (2556) ที่พบข้อจำกัดคล้ายคลึงกันในด้านสถานที่ วิทยากร และงบประมาณที่ไม่เพียงพอ จึงเสนอแนวทางว่าควรจัดสถานที่ให้มีความสัปปายะและอบอุ่น พัฒนาวิทยากรให้มีความรู้ประพจน์ดีสามารถประยุกต์ธรรมะได้เหมาะสม และวางแผนงานการบริหารจัดการที่ชัดเจน อีกทั้งยังสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระมหากังวาล ธีรธมโม (ศรชัย) (2557) ที่สะท้อนภาพว่า แม้สำนักปฏิบัติธรรมจะเด่นเรื่องการส่งเสริมปริยัติและปฏิบัติ แต่มีจุดอ่อนสำคัญเรื่องอาคารทรวดทรงไม่เพียงพอ และขาดประสบการณ์ด้านวิปัสสนากรรมฐาน จึงต้องสร้างแผนยุทธศาสตร์ที่พิจารณาสภาพแวดล้อมภายในและภายนอก มีระบบงบประมาณและบัญชีที่ตรวจสอบได้แยกจากบัญชีวัด และนำหลักอิทธิบาท 4 มาบูรณาการขยายผลประสิทธิภาพการทำงาน

อนึ่ง ผลการศึกษาดังกล่าวยังมีความสอดคล้องกันเป็นเนื้อเดียวกับข้อค้นพบของ พระมหาวิชัย ยติชโย (ฤทธิ์วิรุฬห์) (2556) ที่ระบุว่า ความสำเร็จในการพัฒนาวัดเป็นสำนักปฏิบัติธรรมนั้น จะต้องพิจารณาปัจจัยสำคัญตามหลักพระพุทธศาสนาอย่างเป็นระบบ ได้แก่ ความพร้อมของวัดและชุมชน การวางแผนจัดสภาพแวดล้อมให้เกื้อกูลทั้งสถานที่ (อาวาส) ที่บิณฑบาต (โคจรคาม) อาหาร (โภชนะ) บรรยากาศ (อุตุ) และบุคคล (บุคคละ) ร่วมกับความชัดเจนในนโยบายหลักสูตรการอบรม (ภัสสะ) และโครงการสนับสนุน (อิริยาบถ) จนเกิดเป็นความศรัทธาของผู้ปฏิบัติธรรม เช่นเดียวกับ พระมหานุชา สิริวิณโณ (พละกุล) (2556) ที่พบว่าพระสงฆ์ระดับเจ้าอาวาสมีบทบาทหลักในการปกครองดูแลวัดและการสาธารณูปการอยู่แล้ว แต่หากเป็น

พระสงฆ์นักพัฒนาจะยกระดับด้วยการจัดทำโครงการส่งเสริมรายได้ จริยธรรม และการศึกษา เพื่อปรับทัศนคติของพุทธศาสนิกชนผ่านการใช้ภูมิปัญญาและวรรณกรรมท้องถิ่น ขณะที่ แม่ชีเนริชมา ศักดิ์ศิริสัมพันธ์ (2556) ได้ชี้ให้เห็นโครงสร้างการบริหารจัดการวัดฝ่ายคณะสงฆ์ว่า เน้นการวางแผนงาน มีเจ้าสำนักบริหารจัดการ และใช้หลักไตรสิกขาเป็นหลักเมตตาในการกำกับดูแลบุคลากร โดยมุ่งพัฒนาทั้งด้านบุคลากร สถานที่ สื่อ และหลักสูตรตามหลักสติปัฏฐาน 4 และท้ายที่สุดยังสอดคล้องกับแนวคิดของ อุทัย สติมัน (2555) ที่สรุปว่า วัดและสำนักปฏิบัติธรรมคือสัญลักษณ์ของความสงบร่มรื่นและบริสุทธิ์สะอาด โดยรูปแบบการจัดการความรู้ที่จะนำไปสู่ความสำเร็จได้นั้น จะต้องประกอบด้วย 3 องค์ประกอบหลัก คือ ด้านคนที่มีผู้บริหารสูงสุดเห็นคุณค่าและคนในองค์กรกระหายการเรียนรู้ ด้านเทคโนโลยีสารสนเทศที่มีประสิทธิภาพช่วยให้เกิดการเรียนรู้ได้รวดเร็ว และด้านกระบวนการจัดการความรู้ที่ชัดเจนและเป็นระบบในทางปฏิบัติ

องค์ความรู้ใหม่

ผู้วิจัยสังเคราะห์องค์ความรู้ใหม่จากผลการศึกษาทั้งการศึกษาเอกสาร การสัมภาษณ์เชิงลึก และการวิเคราะห์ข้อมูลภาคสนาม พบว่า การพัฒนาวัดให้เป็นศูนย์กลางของชุมชนในบริบทจังหวัดสุรินทร์จะเกิดความยั่งยืนได้ มิใช่เพียงการพัฒนาองค์ประกอบของ สปปายะ 4 แยกส่วน แต่ต้องเชื่อมโยงทั้งสี่ด้านให้เกิดวงจรการพัฒนา ที่ชุมชนมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน จึงเกิดเป็นองค์ความรู้ใหม่ที่เรียกว่า S4C MODEL (Sappāya 4–Community Integration Model) ดังแผนภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 1: แสดงองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

ที่มา: สังเคราะห์โดยผู้วิจัย, ออกแบบโดย Open AI, Chat GPT, 2026.

คำอธิบายองค์ประกอบของ S4C MODEL มีดังนี้

S1: Space Development อาวาสสี่ปายะ มุ่งพัฒนาวัดให้มีความสะอาด สงบ ปลอดภัย และมีการแบ่งพื้นที่อย่างชัดเจน โดยมีผังวัด การจัดภูมิทัศน์ พื้นที่ภาวนา และพื้นที่ชุมชน เพื่อให้เกิดความสะอาด ความปลอดภัย ความพร้อมในการใช้พื้นที่ และความพึงพอใจของผู้ใช้วัด

S2: Wellness Development อาหาร/โภชนาสี่ปายะ มุ่งส่งเสริมสุขภาวะของพระสงฆ์และผู้นำปฏิบัติธรรม โดยให้ความสำคัญกับความสะอาดของโรงครัว อาหารเพื่อสุขภาพ ความรู้ด้านโภชนาการ การถวายอาหารอย่างเหมาะสม ระบบสุขภาพโภชนาการ และการลดอาหารที่มีความเสี่ยงต่อสุขภาพ

S3: People Development บุคคลสี่ปายะ มุ่งสร้างเครือข่ายกัลยาณมิตรของวัดและชุมชน โดยอาศัยกลไกจากผู้นำสงฆ์ คณะกรรมการวัด อาสาสมัคร เยาวชน และผู้นำวัฒนธรรม เพื่อส่งเสริมการมีส่วนร่วม ความไว้วางใจ ความร่วมมือ และลดความขัดแย้งในชุมชน

S4: Learning Development ธรรม/ภัสสสี่ปายะ มุ่งส่งเสริมการเรียนรู้ธรรมที่สัมพันธ์กับการดำเนินชีวิต โดยใช้การเทศนาเชิงปฏิบัติ กิจกรรมภาวนา สื่อดิจิทัล และหลักสูตรชุมชน เพื่อส่งเสริมการเข้าร่วมกิจกรรม ความเข้าใจหลักธรรม และการนำธรรมไปใช้ในชีวิตประจำวัน

C: Community Integration ทำหน้าที่เชื่อมโยงองค์ประกอบทั้ง 4 ด้านเข้ากับบ้าน-วัด-รัฐ-โรงเรียน-องค์กรท้องถิ่น เพื่อให้การพัฒนาวัดเกิดจากความร่วมมือของทุกภาคส่วน และไม่เป็นการละเมิดอำนาจอาวาสเพียงฝ่ายเดียว

สรุปและข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่อง รูปแบบการพัฒนาวัดตามหลักสี่ปายะ 4 ในจังหวัดสุรินทร์ สรุปได้ว่า หลักสี่ปายะ 4 ได้แก่ อาวาสสี่ปายะ อาหารสี่ปายะ บุคคลสี่ปายะ และธรรมสี่ปายะ เป็นหลักธรรมที่สามารถประยุกต์ใช้ในการพัฒนาวัดได้อย่างเป็นรูปธรรม ทั้งด้านกายภาพ การบริหารจัดการ การพัฒนาพระสงฆ์และบุคลากร ตลอดจนการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้สอดคล้องกับบริบทของชุมชน วัดที่นำหลักสี่ปายะ 4 มาประยุกต์ใช้อย่างครบถ้วนสามารถพัฒนาให้เป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ การปฏิบัติธรรม และการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนได้อย่างยั่งยืน อาศัยการมีส่วนร่วมของพระสงฆ์ ประชาชน ภาครัฐ และภาคีเครือข่ายในพื้นที่ร่วมกันดำเนินงานอย่างเป็นระบบ ผลการวิจัยได้นำไปสู่การสังเคราะห์องค์ความรู้ใหม่ คือ S4C MODEL (Sappāya 4–Community Integration Model) ซึ่งเป็นรูปแบบการพัฒนาวัดที่บูรณาการหลักสี่ปายะ 4 เข้ากับการมีส่วนร่วมของชุมชน ประกอบด้วย 1) การพัฒนาสภาพแวดล้อมของวัด (Space Development) 2) การพัฒนาระบบสุขภาวะและโภชนาการ (Wellness Development) 3) การพัฒนาพระสงฆ์ บุคลากร และเครือข่ายกัลยาณมิตร (People Development) และ 4) การพัฒนาการเรียนรู้และการเผยแผ่พระธรรมด้วยรูปแบบร่วมสมัย (Learning Development) ซึ่งช่วยยกระดับวัดให้เป็นศูนย์กลางการพัฒนาคุณภาพชีวิตของชุมชนอย่างยั่งยืน ข้อเสนอแนะจากการวิจัย ประกอบด้วย

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

- 1) สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติและคณะสงฆ์ควรกำหนดนโยบายส่งเสริมการพัฒนาวัดตามหลักสัปปายะ 4 ให้เป็นแนวทางมาตรฐานในการพัฒนาวัดทั่วประเทศ
- 2) ควรสนับสนุนงบประมาณและทรัพยากรเพื่อพัฒนาสภาพแวดล้อม ระบบสุขาภิบาล และสิ่งอำนวยความสะดวกภายในวัดให้เอื้อต่อการปฏิบัติธรรมและการเรียนรู้
- 3) ควรส่งเสริมความร่วมมือระหว่างวัด ชุมชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และหน่วยงานภาครัฐในการพัฒนาวัดให้เป็นศูนย์กลางการพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน

2. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

- 1) ควรนำรูปแบบ S4C MODEL ไปประยุกต์ใช้ในการวางแผนและบริหารจัดการวัดให้เหมาะสมกับบริบทของแต่ละพื้นที่
- 2) ควรพัฒนาศักยภาพพระสงฆ์ กรรมการวัด และเครือข่ายจิตอาสาให้มีความรู้ด้านการบริหารจัดการ การเผยแผ่พระพุทธศาสนา และการใช้สื่อดิจิทัลในการสื่อสารธรรมะ
- 3) ควรจัดกิจกรรมส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนในการอนุรักษ์ พัฒนา และใช้ประโยชน์จากวัดในฐานะศูนย์กลางการเรียนรู้ ศิลปวัฒนธรรม และการพัฒนาคุณภาพชีวิตของชุมชน

3. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

- 1) ควรศึกษาการประยุกต์ใช้รูปแบบ S4C MODEL ในวัดของภูมิภาคอื่น เพื่อเปรียบเทียบผลลัพธ์และพัฒนารูปแบบให้มีความเหมาะสมกับบริบทที่หลากหลาย
- 2) ควรศึกษาปัจจัยความสำเร็จและตัวชี้วัดประสิทธิผลของการพัฒนาวัดตามหลักสัปปายะ 4 โดยใช้การวิจัยแบบผสมผสาน (Mixed Methods) เพื่อให้ได้ข้อมูลเชิงลึกและสามารถประเมินผลได้อย่างเป็นรูปธรรม
- 3) ควรศึกษาวิจัยการประยุกต์ใช้เทคโนโลยีดิจิทัลและนวัตกรรมการเรียนรู้ร่วมกับหลักสัปปายะ 4 เพื่อยกระดับการเผยแผ่พระพุทธศาสนา การบริหารจัดการวัด และการสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนในยุคดิจิทัล

เอกสารอ้างอิง

- กรมการพัฒนาชุมชน. (2547). เอกสารวิชาการ การจัดการความรู้การพัฒนาชุมชน: องค์ความรู้การพัฒนาชุมชน ชุดที่ 1. กรุงเทพมหานคร: บีทีเอส เพรส.
- ณัฐรัชชัย บุญสด. (2564). การปรับตัวของแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม จังหวัดสุรินทร์ [วิทยานิพนธ์ปริญญา ดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาวัฒนธรรมศาสตร์, มหาวิทยาลัยมหาสารคาม].
- โชติ กัลยาณมิตร. (2539). สถาปัตยกรรมแบบไทยเดิม. พิมพ์ครั้งที่ 2. โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

- พระครูศรีรัตนธรรมนิเทศ (ปกานนท์ พิลานันท์). (2556). *รูปแบบการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติกัมมัฏฐานของผู้นำชาวพุทธในประเทศไทย* [วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย].
- พระพรชาติ พุทฺธสโร (ภาคพรม). (2561). *การศึกษาหลักสัปปายะที่เกื้อกูลต่อการปฏิบัติธรรมของสำนักปฏิบัติธรรมในเขตจังหวัดสุรินทร์* [วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย].
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (2557). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* (พิมพ์ครั้งที่ 27). โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหากังวาล ธีรธมฺโม (ศรชัย). (2557). *การพัฒนาประสิทธิภาพการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด* [ดุษฎีนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการเชิงพุทธ, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย].
- พระมหาอนุชา สิริวัฒน (พละกุล). (2556). *การศึกษาพระสงฆ์กับการพัฒนาท้องถิ่น: กรณีศึกษาวัดเทพปฐมนาราม ตำบลท่าพระ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น* [วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารการพัฒนาสังคม, สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์].
- พระมหาวิชัย ยติชโย (ฤทธิ์วิรุฬห์). (2551). *การศึกษาการพัฒนาวัดนาคเป็นสำนักปฏิบัติธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา* [วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย].
- พระราชรัตนมณี (ชัยวัฒน์ ปญฺญาสิริ). (2538). *การจัดสาธารณูปการและสาธารณสงเคราะห์ของวัด*. โรงพิมพ์การศาสนา.
- แม่ชีเนริชฌา ศักดิ์ศิริสัมพันธ์. (2556). *พุทธวิธีบริหารเพื่อการพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรม* [ดุษฎีนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย].
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และพระยาอนุนามนราชชน. (2521). *บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ เล่ม 4*. โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2515). *สาส์นสมเด็จ เล่ม 9*. พิมพ์ครั้งที่ 2. โรงพิมพ์คุรุสภา.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2526). *สาส์นสมเด็จ เล่ม 14*. พิมพ์ครั้งที่ 2. โรงพิมพ์คุรุสภา.
- อุทัย สติมัน. (2555). *การพัฒนาแบบการจัดการความรู้สำหรับสำนักปฏิบัติธรรมในประเทศไทย* [ดุษฎีนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย].